

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱԴԱՄ ՄԷՕՀԼԷՐ

Մէօհլէր ծնաւ 1796 մայիս 6ին, Վիւրդէմպերկի թագաւորութեան իգէրսահմ քաղաքը, որ է Մէրգհայտեմի մօտ, Հայրն ունկոր պանդոկապետ էր և հասարակաց ոստիկանութեան խորհրդական. փութաց ուսման տալ զպատանին, որպէս զի վրան նշմարուած ձրիցը համեմատ կրթութիւն Մէօհլէր նախ յաջողութեամբ Մէրգհայտեմի տարրական դպրոցին ուսման ընթացքը, և 1813ին՝ էլվան, գետին լիկէմնական ուսմունքները լմրնցուց: 1815ին ընտիր և հաստատուն դաստիարակութիւն առնելով և իւր վիճակն ալ որոշելով՝ աստուածաբանութեան ետեւեւ եղաւ և Դիւպինկի համալսարանն Հիւրէրի, Տրայի և Հերպսդի դասախօսութիւնքը լսելու կ'երթար, մինչև 1818ին: Հետեւեալ տարւոյն սեպտեմբեր ամսոյն 18ին քահանայ եղաւ. տարի մը միայն հոգևոր հովուութիւն ըրաւ, ներանձնացեալ և ուսումնական կենաց տալով զինքը օր քան զօր աւելի: 1820ին Դիւպինկի տարրական դպրոցին մէջ երկրորդիւ վարժապետ դրուեցաւ. ուր գրեթէ երկու տարի հին ընտիր մատենագիրները և աւելի իմաստասիրաց և յունական պատմագրաց գրութեանքը կարգադրով անցոյց: Դիւպինկի համալսարանին մէջ յանգէտա իւր թէ ուր պիտի տանի զինքըն այն երկայն և մանրակրկիտ նախապատրաստութիւնն, տէր եղաւ այն լուսաւոր և խորամուտ ուղղադաստութեան, այն փափուկ և գողտր ոճոյն և բոլոր դժուարագիւտ ձրիցը, որոնք ուր ուրեմն իրեն մեծահոշակ վարդապետի և հոյակապ մատենագրի անուն պիտի տային: Ընտիր մատենագրութեան ճաշակն այնչափ կախարդեր էր զինքն, որ հետա-

մուտ եղաւ դպրոցի մէջ պարապ մնացած վարդապետութեան աթոռ մը ժառանգել. բայց վերնախնամ տեսչութիւնն դեռ մեծագոյն աթոռոյ մը համար կը պատրաստէր զինքը: Նոյն օրը որ պարապ աթոռոյն ժառանգութիւնը պիտի խնդրէր՝ Դիւպինկի աստուածաբանութեան անգամոց ժողովքէն հրաւիրեցաւ դասատու ըլլալ եկեղեցական պատմութեան, իբրեւ սոսկական ուսուցիչ: Մէօհլէր մէկէն յանձն առաւ առաջարկութիւնը, զոր երկնապարգև համարեցաւ. և այսպէս եկեղեցական պատմութեան վարդապետ եղաւ. բայց դասատուութիւն սկսելէն առաջ՝ յօգուտ ապագայ վարդապետական պաշտօնին՝ չդիտնական ճամբորդութիւն մը ըրաւ. բազում օգտաշահութեամբ պարտեցաւ հիւսիսային և հարաւային Գերմանիոյ համալսարանները, ի կէօգ զինկէն, ի Պեռլին, ի Պրակա, ի Վիէննա և ի Լանտհաուզ: Որպէս զի հանդիսաւոր ընէ իւր հասարակութեանն առած պաշտօնը և իւր ընտրութեան արժանաւորութիւնը ցուցնէ, հրատարակեց Միոսքիւն եկեղեցւոյ կամ Հիմուք ընդհանրական հաւատոց (Unité de l'Eglise, ou Principes de Catholicisme) անունով գիրքը, ի Դիւպինկ 1826ին, յորում մէկ զմէկ կը գերադանցեն կրօնական զգացմունք և մատենագրական հանճար: Ի վարժ իր այս երախայրեաց՝ մարտ 16ին ի 1826, հրովարտակաւ արասքոյ կարգի ուսուցիչ դրուեցաւ (professeur extraordinaire), և երկու տարիէն ետքը չընդունելով Պրեսլաւիոյ համալսարանի մէջ մոնեթու առաջարկը, օրինաւոր ուսուցիչ (professeur ordinaire) անուանեցաւ աստուածաբանութեան, ի 1828

մարտ 31ին : աստուածաբանութեան անգամոց ժողովքն ուղղելով անստիճոր նշանով մը ցուցնել իր հաճութիւնը, վարդապետական տիտղոսով պատուեց զինքը դեկտեմբեր 28ին :

Առջի գրուածքին յաջորդեց Մեծն Աթանասն և իր ժամանակի էկեղեցին Արիոսականութեան ընդդէմ զի. նուաճ (Athanase le Grand et l'Église de son temps en lutte avec l'arianisme), 'ի Մակոնցա, 1827. որ դեռ աւելի որոյակի գուրս ցատկեցուց Մէօհլէրի վարդապետական գիտութիւնը և հարց հաստութիւնը, և վիրաւորեց հակառակորդաց սիրտը և զգացմունքները, որք տղէքն իսկ գրգռուած էին առաջին երկասիրութեան հրատարակութեամբ : Բայց Մէօհլէր աներկիւղ իր չորս կողմը դումարուած խռովայիւղ ամբոխումներէն՝ պատրաստեցաւ ուրիշ կարեւոր և աստուածաբանութեան շատ օգտակար գործ մը հրատարակելու : Զեկեղեցին ծփեալ, հերձեալ և տկարացեալ տեսնելով ամենեւին նոյն պատճառներով՝ որոնք երբեմն Ս. Աթանասի դարը կը յուզէին, դիտաւորութիւն գրաւ ճշմարտութիւնը իր անթերի լրութեամբ ցուցնել, և գրութեան նիւթ առաւ՝ կաթողիկէ և բողոքական վարդապետութեանց իրարու մէջ ունեցած ընդդիմութիւնը : Այս դասաստութիւնը բոլոր եւրոպայի մտադրութիւնը ուղղեցին իմաստուն և պարզերես վարդապետին վրայ : 1822ին հրատարակեց 'ի Մակոնցա իւր Հանգստական կամ կաթողիկէայց և բողոքականաց հրապարակական դասաւորութեանց մէջ գտնուած հակասութեանց բացատրութիւն : (Symbolique, ou Exposition des doctrines opposées des Catholiques et des Protestants d'après leurs Symboles publics) : Այս գրութիւնս հրաշալի ազդեցութիւն մ'ըրաւ հոգւոց վրայ և կրթութեան բանակաւորութեան տարբեր ուղղութիւն մը տուաւ : Մինչդեռ Հանգստական 'ի Գերմանիա հինգ անգամ կը տպուէր 1822—1836ին, և գաղղիացի, անգղիացի և իտալացի լեզուով

կը թարգմանուէր մէկ կողմէն, միւս կողմէն հեղինակին դէմ կը բորբոքէր Դիւպինկի համալսարանի մէջ ունեցած բողոքական գործակցաց առեւտրութիւնն և անորոք հալածանաց և նեղութեանց առիթ կ'ըլլար : Խնդիրն սաստիկ տալցաւ անթիւ գրքային հրատարակուեցան ետեւէ ետեւ Մէօհլէրի գրուածքին դէմ : այս գրուածոց մէջ երեւեալ գոյնն եղաւ Գրիստիան Պաւլ գիտնականին երկասիրութիւնը : Ուղղափառութեան և բողոքականութեան մէկ-մէկու հակառակ վարդապետութիւնները՝ երկու գրութեանց ալ գիտաւոր սկզբանց և վարդապետութեանց հաւանատն, Մէօհլէրի Հանգստականի խնդրոյն նկատմամբ, 'ի Դիւպինկ տպագրուած, 1833 : Այս հերքումն բողոքականը ըստ ամենայնի կատարեալ և անպատասխանի համարեցան : աւելայն արգելք մը չեղաւ Մէօհլէրի օր նորէն մեծ ևս յաղթանակաւ պատասխանէ իր Ուղղափառաց և բողոքականաց վարդապետական հակառակութեան վրայ ըրած նոր դիտողութիւններով 'ի Մակոնցա, 1834, երկրորդ տպագր. 1835. որով ոչ միայն հակառակորդին հակասութիւնները կը խայտառակէր, այլ նաև նախընթաց գրուածքին գրական մասը նորանոր հաւաստեօք կը ճոխացընէր Գոթաիզմաբար խնդիրն պարզ գիտնական բանակրութեան սահմանէն անդին անցաւ : Բանակաւորութեան բռնած ուղղութիւնը այնչափ դառնացոյց համալսարանին բողոքական կողմն, որ ամենայն կարելի հնարքները շարժեց Մէօհլէրի դէմ, և ստիպուեցաւ 'ի Դիւպինկ անգործադրելի եղած գործօնէութեան՝ ուրիշ ասպարէզ մը փնտռել : Բրուսիոյ տէրութիւնը կանխեց օղջունեց անոր փափաքելին : Պոննա իր գիմնաց դրուեցաւ, և 'ի Միւնսդէր զինքը հրաւիրեցին : Մինչդեռ կը յուսար թէ առաջարկութիւններէն մէկը պիտի յաջողի՝ Հերմեսեանց կոխն ելաւ, որ այն ատեն մեծազօր ազդեցութիւն մը կը ներգործէր Գոլոնիոյ արքեպիսկոպոսին վր-

րայ, Սպիէկէլ—Տէշէնպէրկ կոմսն պա-
րապի հանեց բոլոր ականալուծիւնները,
Պատրիոյ տէրութիւնն աւելի բազդա-
ւոր գտնուելով՝ ի Մոնագոյ առաւ մեծ,
անուն աստուածաբանն, 1838, ապ-
րիլ 30ին հրամանագրով մը՝ Մոնագոյի
համալսարանին համար նոր կտակարա-
նի մեկնութեան դասատու դրուեցաւ,
սակայն քիչ մը ժամանակէն յետոյ Տէօ-
լինկէրի տեղ դասատու անցաւ եկեղե-
ցական պատմութեան, ուր ամէն տե-
ղէն աւելի ցըցուց իր վարդապետական
հանճարն: Մոնագոյի պէս ուղղափառ
քաղաքի մէջ վայելած անդորրութիւնը
խիստ քաղցր եկաւ՝ ի Դիւպինկ վիճա-
բանութեամբ յոգնած ախոյեանին: Զօ-
րացաւ և պատրաստ եղաւ նոր ասպա-
րէզին մէջ յառաջելու: Ղժբաղդաբար
սակաւատե եղաւ: Արդէն ամենատը-
կար կուրծքով Մոնագոյ ինքը զինքը
ձգեւ էր. 1836ին մաղձացաւն դեռ ա-
ւելի ի հիմանէ խարխուլեց անոր տկար
կազմուածքը, և 1837ին հարկ եղաւ
դադրիլ դաս տալէն և Մերանու բարե-
խառն կլիմայի տակը քիչ մը հանգիստ
հայթայթել: Այստե անշան հետ վերա-
դարձաւ, և Գոլոնիոյ աղետալի արկած-
ները, որոց չնոմ կողմնակից էր, չթո-
ղուցին լուսագոյն պայմանի մը հասնիլ:
Հոնոստեան գաւառացի մէջ ուղղափառ
եկեղեցւոյ ազատութեան դէմ լարած
որոգայթներ, որ չկարծուած աղետից
պատճառ եղան, երրորդ փորձ մ'ալ
տուին փորձել՝ զՄէօհլէր ի Բրուսիա
ձգելու համար: Մինչդեռ կնճռեալ և
անլուծանելի էր խնդիրն, և կը ջանա-
ցուէր ոգիքը հանդարտեցնելու փոր-
ձիւր փորձել, Մէօհլէրի առաջարկուե-
ցաւ Պոնայի համալսարանը՝ Գոլոնիոյ
կանոնիկոսութեան հետ մէկտեղ և կամ
առանց անոր: Մէօհլէր շատ յայտնի կը
տեսնէր Բրուսիոյ դիտմունքները, և
լաւ կը ճանչնար անոր առաջարկութիւ-
նը ընդունելու պատճառն, նպատակն
և վախճանը, և թէ զայն ընդունելով
դեռ որչափ առաջարկութեանց ալ
յանձնառու պիտի ըլլար այսպիսի պա-
րագայից մէջ: Քանի մը յօգուածներ՝

որ նոյն միջոցը հրատարակուեցան՝ կը
վկայեն թէ ինչպիսի խորատես դիտու-
ղութեամբ թափանցեր էր բրուսական
քաղաքականութեան գաղտնիքը, և թէ
ինչ կարծիք ունէր խնդրոյն հաւանա-
կան ելիցը վրայ: Բայց վատառողջու-
թեամբ չկրցաւ միջնորդ ըլլալ առ որ
հրաւիրեալ էր, Հերմեսեանց յիսնայելու
խոստմամբ հանդերձ, Հազիւ 1838ին
սկիզբները քանի մ'անգամ ալ Մոնա-
գոյի ունկնդիրք կրցան անոր դասը լը-
սել: Կրծոց իլուածքով մը անկողին մը-
տաւ: Բժիշկներն իորհուրդ տուին՝ որ
եթէ կազդուրի թողու զՄոնագոյ, որոյ
դժնդակ կլիման կրնայ մահ բերել: Պա-
ւարիոյ թագաւորն խիստ գորովեցաւ վը-
րան, և առանց հարցնելու վերցպուր-
կի կաթողիկէ ժայրագոյն վարդապետ
դրուեցաւ մարտի 22ին:

Կարծեցին թէ բարեգուշակ լուր մը
կ'աւետեն իրեն, բայց անոր կեանքը
իր պաշտօնին հետ միացած մէկ եղած
էր: Խիստ անտանելի եկաւ իրեն իր
դասատուութենէն հեռանալը: Հազիւ
կազդուրեաւ վրայ էր՝ նորէն հիւան-
դացաւ, և իրեք ամէն յետոյ հանգեաւ
1838, օգոստոսի 12ին, ամենայն բա-
րեպաշտութեամբ կրօնից օժանդակիչ
խորհուրդներուն հաջորդուելով: Մո-
նագոյի ոստիկանութիւնն գերեզմանը
ընծայ տուաւ աստուածաբանութեան
ժողովքին: Յիշատակարան մը կանգ-
նուեցաւ Մոնագոյի գերեզմանոցին ա-
րեւելեան կողմը, որոյ ծախքը բովանդակ
Գերմանիա վրան առաւ, և յիշատա-
կարանի արձանագիրն է: Պաշտպան
հաւատոյ, Պարճանք դպրոցիւն, Մը-
խիթարիլ Եկեղեցւոյ:

Մէօհլէր բարձր էր հասակաւ, բայց
տկար կազմուածքով՝ վարմունքն ազնիւ
և ախորժական, կենցաղավարութիւնն
վայելազարդ: Իր ամէն կենցաղավար
չարժմունքներն զեղեցիկ խառնուրդ մի
էին նուրբ բարեկրթութեան և սիրուն
չափաւորութեան: Բնութեամբ տաք և
ցասկոտ, այսու հանդերձ յաջողեր էր
բնութեան չափազանց յուզմունքները
սանձել չափաւորել, մինչև իր քաղցրա-

բարոյութեամբն և համբոյր հեզահոգիութեամբ՝ զինքը ճանչցողաց վստա, հանալու միակ անքոյթ ապաւէն եղաւ։ Մահուչափ կ'ատէր տարտամութիւնը իրաւանց և ճշմարտութեան վրայ եղած խնդրոց մէջ, ասկէ զատ՝ գերաստիճան սիրող էր խաղաղութեան և միաբանական սիրոյ։ Այս պտճառաւ է որ կրօնական և աստուածաբանական խընդրոց մէջ ծայրայեղ այլախոհք և այլակարծիք մարդիկ անգամ և բոլոր կուսակցութիւններէն առ նա կը դիմէին իրենց անձնական, կրօնական, քաղաքական և գրաւորական խնդրոց վրայ լուսաւորուելու։

Եթէ սրտիւ միշտ մաքուր և հաւատարիմ եղած էր առ ճշմարտութիւն, մտօք վարդապետութեան հաստատուն և ամուր ըլլալուն վրայ ապագայի մասին առաջ զանազան շրջաններէ անցեր էր։ Որոնք գիտեն Քրիմանիոյ համալսարանաց վիճակը Մէօհլէրի անոնց մէջ իր ուսմունքը ընելու ատեն, և տեղեակ են թէ Եկեղեցւոյ վրայ եկած բազմադիմի արկածները տակնուվրայ բրեր էին անոր կարգաւորութիւնները, և վարդապետաց գիտութիւնն ալ ապականեր էին, և թէ որչափ ժամանակ և որչափ ճիգն պէտք էր զանիկայ մաքրելու, թող չզարմանան թէ ինչպէս Մէօհլէր այս աղետալի դրութեան ծանրութիւնը կանխեց զգաց իր հաւատովք և կարծեօք, իր ուսումնական կենաց սկիզբները։ Իրեն հանապազօրոյց զը պրոցաց մէջ տեղ մ'ալ անսխալ կանոն մը չգտնուեցաւ՝ որոյ հետեւեր նա, և ոչ ոք գտնուեցաւ՝ որ որոշ սահմաններ զնէ ուղղափառ հաւատոյ և ազատ կարծեաց մէջ, և ապահովէ և երաշխաւոր ըլլայ իր մանկութեան, Դեռ աւելի զարմանալին այս է՝ որ հանդերձ այսու ամենայնիւ և այնչափ անհանդարտ հոգւոց յուզմանց մէջ՝ Մէօհլէր կարող եղեր է ժամանակէն դուրս այնպիսի հասունամիտ դատաստան ունենալ, պայծառ տեսութիւն մը և անսպառ ուղղախոհութիւն մը պահել, որք իր գրուածոց էական յատկութիւնք են։

Երկու կամ երեք օրինակօք հաւատաւնք մենք աստ համառօտիւ՝ թէ ինչ կերպով անոր ուղղադատութիւնն և խղճի հաւատարմութիւնն մեծապէս օգնական եղան՝ ժամանակին նախապաշարմանց շրջմանը խղճու։

Դարուս սկիզբները հաւատք և բարեկարգութիւն խիստ շատ տկարացան՝ ի զգերս։ ձայներ կը բարձրանային նոյն և ուղղափառ ենթադրուած վարդապետաց բերնէն՝ Եկեղեցւոյ պաշտօնէից սրբութեան և անոր պաշտամանց ամենէն հղօրագոյն պատուարիչ օրինաց մը դէմ, օրէնք որ զքահանայն աշխարհքէն կ'որոյէ և մարդկանց մեծ մասին հասարակ կեանքէն շատ վեր կը բարձրացնէ, այսինքն է ամուրի կեանքը։ Այլով ամենայնիւ շատ ազնուախօս անձինք՝ յայտն ենթ կը տկարանային, չէին համարձակեք հաւատալ այս խնդրոյ վրայք եկեղեցւոյ աննկուն համովմանց, և այն կարծեաց վրայ էին, թէ պէտք է խափանել այն օրէնքը որ կենաց ստուեր միայն ունէր, և զոր ոմանք բանի տեղ չէին դնել և այլք չէին պահել։ Մէօհլէր անձամբ կուսակից չէր ամուրի կենաց հակառակողներուն։ սակայն ամուրի կենաց սովորական նպաստիչ և արդարացուցիչ փաստերն անբաւական երևցան իրեն, և ջանաց նորէն Քրիստոսնէութեան մէջ փնտուել այս պարզապէս բարեկարգիչ օրինաց ծագումն։

Այս մտածման մէջ էր՝ իւր ընտիր մատենադրութեանց պարագելուն միջոցը։ Բայց Մէօհլէրի ալ հանդիպեցաւ ինչ որ սովորաբար շատ ուղղամիտ անձանց ալ հանդիպած էր, որք ամենայն անկեղծ հաւատարմութեամբ ճշմարտութիւնը փնտուելու ատեն՝ յանկարծ կէտ մը կը հասնին՝ որոյ չէին սպասել։ Իր հետամուտ քննութիւններն և այս խնդրոյս վրայք ժողոված նիւթերն՝ անոր առաջին կարգի և գեղեցիկ գործոցը մէկը ձևացուցին, որ է Եկեղեցականաց ամուրի կիսակրք։

Որչափ յառաջադիմեց քննութեան մէջ, այնչափ չափաւորեց իր կարծիքները։ որչափ խորամուխ եղաւ Եկեղեց-

ցւոյ մտաց և հոգւոյն, այնչափ աւելի յարգեց Եկեղեցւոյ նուիրապետութիւնը, և իր խղճող խուզարկութեանց պտուղն եղաւ իրեն նախընծայ երկասիրութիւնն, յիշուածն Միտքիշն Եկեղեցւոյ կամ Հիմն կաթողիկէոքեան, փորձով ստացած չափաւորութիւնը և խղճմտաւքաւոր հետազոտութիւն մը առաջնորդ եղան անոր՝ բոլոր խնդրոց մէջ, և ամենեւին խորշեցուցին զինքն անձնական կարծիքներէ և կողմնամոլ դրութեանց չափազանցութիւններէն։ Այս զգաստասէր հոգւով մտաւ այն խնդրոյն մէջ, որուն վրայ քանի մը տարի էր որ բոլոր Հռենոսի ափանց գիտնական բնակիչք մտադրութիւննին զարժուցած էին։ Իրանօթ է՝ թէ 1834էն — 1836ին Պ. Պօթէն վարդապետն, որ իմաստասիրութեան վարժապետ էր ի Սթրազպուրկ, փիլիսոփայական վարդապետութեան մը պատճառաւ իրան միջական առաջնորդին Գերպ. Լը Պապ Թրէվէր Սթրազպուրկի եպիսկոպոսին աչքէն ելեր էր։ Դիւպինկի Եշամանէայ Ռանդիուարանն (Revue trimestrielle) Դիւպինկի աստուածաբանութեան ժողովքին առ Պ. Պօթէն գրած նամակը հրատարակեց 1835ին։ Նամակագիրն Մէօհլէրն էր։ հեղինակին նախանշաւորութիւնն ու հանճարն, գիտութիւնն և անկեղծ հաւատքը յարգելով, և խընդիրը իբրև վարդապետութիւն և ըստ մտաց եկեղեցւոյ նկարելով, ամենայն պարզութեամբ կը հաւանեցընէր թէ խիստ կարևոր է յօգուտ և 'ի շահ գիտութեան և Եկեղեցւոյ՝ գլուխ ծռել իր յատուկ առաջնորդին։

Եւամենայն սրտէ և 'ի մտաց հպատակ էր, Եկեղեցւոյ բայց շատ կը վշտանար երբ կը տեսնէր որ անոնք՝ որոց միութեան, բարեկարգութեան և իշխանութեան պահպանութիւնը յանձնուած էր, դայթակցութեան և հաւատացերոց բաժանման սերմանացան կ'ըլլան՝ իրենց կրօնական խնդրոց մէջ խեղաբարդութեամբ, աշխարհական իշխանութեան նկատմամբ սուտ և սխալ քաղաքատեսութեամբ։ Ամենեւին չվախցաւ ճշմար

տութեան պահանջած ատեն բողոք ալ բառնալ պատուիրանադանց հովուաց գէմ անգամ։

Ինչպէս յայտնի եղաւ 'ի Գոլոնիա եւ լաժ խնդրոց մէջ, յորս ամենայն եռանդեամբ թէ թիկունք եղաւ Ելեմէս Օգոտտոս արքեպիսկոպոսին իրաւացի ընդդիմութեան, որով կարող եղաւ վերջինս արիաբար և խոհականութեամբ իր նախորդաց և Գերմանիոյ ուրիշ շատ եպիսկոպոսաց վատ տկարութեան դարման տանել։

Ջարմանք է որ Մէօհլէր իւր հեղինակութեան համեմատ՝ այն ժամանակին Հերմեսեանց աստուածաբանական յերմ և բուռն վիճաբանութեան մէջ չը մտաւ, որ բոլոր Հռենոսեան գաւառաց մէջ տիրած էր։ Մինչդեռ Հերմեսեանք իրենց հեղինակութեան վրայ կը խրոխտային՝ Մէօհլէր ալ չազատեցաւ անոնց ձեռքէն. և անոնց խիստ դատաստանն՝ Եկեղեցւոյ միտքեան ամենամանր թէրութիւնքն ալ, որ մատենագրողին աչքէն փախեր էին՝ կը դատափետէր. և այն ատեն՝ որ Մէօհլէրի աչքերն ալ առողջացած շատ աւելի սրատես էին քան թէ Հերմեսեանց, որոց տեղը և դատակարարը արդէն օրինաւոր և բուն իշխանութենէն նշանակուած էր։ Հերմեսեանց այս ընդդիմութեան ոգին՝ խորշեցուց զՄէօհլէր անոնց խնդրոյն մէջ մտնելն. չուզեց անձնական կողմնակցութեան երևոյթ մ'ալ ցուցընել խնդրոյ մը մէջ, զոր արդէն Հերմեսեանք ստէպ անձնական կողմնասիրութեան հետ կը շփոթէին, և պարզ գիտնական ասպարիզէն զարտուղելով՝ քաղաքագիտութեան սահմանաց մէջ կը մտնէին։

Թէպէտ բոլորովին հակառակ Հերմեսեանց ցամաք և վեր 'ի վերոյ դրութեան, շատ անգամ կ'ծու խօսքերով անարգուած անոնցմէ և անոնց բազմօրինակ նախատանաց առիթ և նիւթ եղած, սակայն երբեք կամք չունեցաւ վիճել անոնց հետ. համոզուած էր թէ արդէն դատապարտուած խնդրոյն վրայ խօսք բանալ՝ կրակին լուցկի տալ է, և

հակառակորդաց պատճառ՝ նոյն մտաց վրայ կենալու, զիրենք արդարացընե լու, դատապարտութենէն վախուստ տալու, և փոխանակ ճամարտութեան յաղթանակ կանգնելու՝ փնասել էր Ս. Գահին հեղինակութեան։ Ոչ Հերմե, սեանք կրնային անոր լուծեամբն հը պարտանալ և ոչ ուրիշներն անով կըրնային զինքը պախարակել։

Դիտելու արժանի է որ բողոքականք՝ որոց վրայ այնչափ յաղթանակ կանգնեւ էր Մէօհլէր, առանց պատկառելու զՄէօհլէր իրենց պարծանք կը համարէին։ Մեր վարժոցէն ելաւ, կ'ըսէին, Հանգանակին գրիչը, որով բարձրագլուխ կը խրոխտան ուղղափառք։ Միւս կողմէն ալ ուղղափառք կը չփոթէին թէ ինչպէս Մէօհլէր առանց խըճելու քանի մը բողոքական գրուածներ կը գովէ։

Մէօհլէր խիստ յամառ պիտի ըլլար իր մտաց լուսատեսութեան վրայ և բուրովին կողմնամուկ, որպէս զի կարենար ոչ ճաննալ և ոչ յարգել օգտակարն և բարին, կամ տգիտութեամբ պիտի չուզէր տեսնել հակառակորդաց գեղեցիկ երկասիրութիւններն։ Որով որ եկեղեցւոյ Հարք՝ Ս. Բարսեղ, Մեծն Գրիգոր, և այլն, հին դարուց ընտիր մատենագիրները կարդալու յորդորուեցան, նոյն պատճառաւ ալ Մէօհլէր իր թշնամեաց գրուածոց մէջ եղած ձևոյն և ոճոյն վերաբերեալ բարեմասնութիւնները մտադրութեամբ դիտեց և յարգեց։ Չենք ալ կրնար ըսել թէ չափէն աւելի յարգեց. ինքն ամենահըմուտ էր գերմանական գեղեցիկ դրպութեան մէջ, և գիտէր թէ անոր բարգաւաճելուն նախաշարժիչ պատճառն բողոքականք եղան։ Միշտ ոճոյն դեղեցկութենէն կը կախարդուէր, որ արդէն գրչին տակէն կը բղխէր. բայց և վայելարանութիւնն չէր նսեմացըներ իւր մտաց դատաստանը։ Բողոքական դպրութիւնն, կ'ըսէ ինքն, մեծ երևոյթ մ'է մարդկութեան պատմութեան մէջ, և անջնջելի նախատինք քրիստոնէական պատմութեան մէջ։

Ահա այս անկողմնասէր բնութեամբ

գերազանց գտաւ մատենագրաց մէջ։ Կրնայ ըսուիլ թէ այս հանրական ըմբռնողութեամբ բողոքական գրուածոց անկը ընթացից դէմ կեցաւ, և ուղիղ դատաստան ալ կրցաւ ընել բողոքականութեան վրայ։ Եթէ այս անկողմնասիրութեամբ արգար և չափաւոր երեցաւ Մէօհլէր՝ հակառակորդաց դրուածները դատելու մէջ, ասով դեռ աւելի պարծանաց պատճառ մ'ունին ուղղափառք, որովհետեւ այս դիտութիւնը և բողոքական դպրութեան այս յարգանքը իր գրուածոցը աւելի փայլ մը տուին ի մեծ ևս օգուտ եկեղեցւոյ։

Մէօհլէր ժամանակակից նախադաս եկեղեցական մատենագրաց մէկն է, աւելի իւր հմտութեամբն քան թէ ան, ձնական տեսութիւններով իւր թիւարտաքին և թէ սրբազան հմտութիւնն ընդարձակ էր միանգամայն և խորին. բայց աւելի պատմագիր էր։ Գրուածոցը հայեցողական և վարդապետական մասին մէջ ամենայն ճշդիւ և քայլ առ քայլ Հարց կարծեաց կը հետեւի, զորս երկայն բարակ քննութեամբ կարդացեր էր։ Դրութիւն հաստատելու համար, տեսութեան պատրուակաւ, նոր գիտնական ոճ մը բռնելու պատճառաւ շեղիլ զարտուղիլ այս հիմունքէն, ըստ Մէօհլէրի՝ աստուածաբանի մը էական յատկութենէն օտարանալ էր։ Իրեն աստուածաբանական տեսութեանց այս յատուկ դրոյմը բոլոր գրուածոց, ևս առաւել Հանգանակին մէջ կը փայլէ։ Այս կերպ գրութիւն մը հարկաւ կատարեալ և հաստահիմն ըլլալու համար՝ իր մէջը պիտի բովանդակէր այլ և այլ ժամանակաց մէջ յուզուած անթիւ խնդիրներ, և եթէ հեղինակն ուզէր նըպատակին հասնիլ՝ պարզ վարդապետական ոճէն դուրս պիտի ելլէր և ուղղափառ վարդապետութեանց ճամբարութիւնը պիտի մեկնէր և պարզէր աւնոց գեղեցիկ միութեամբն և իրարու հետ ունեցած ներքին սերտութեամբութեամբ։ Ուստի տեսական մասը ձեռքէ թողուլ չէր ըլլար, բայց կ'ենթադրուէր միանգամայն թէ և յայսմ մասին պատ

մութեան հաւատարիմ պիտի մնար, որպէս զի աւելի ապահովէ իր ընթերցողները: Այս առանձնաշնորհ բարեմասնութիւնը գրեթէ կերպով մը շօշափելի պայծառութիւն մը և ստուգութիւն մը կ'աւելցնէր իր ապացուցութեանց, որք ընթերցողաց միտքը կը գերէին, և մատենագրին խօսիցը և զբուռածոց հեղինակութիւն և մշտատե ազդեցութիւն մը կու տան: Դժուար է որոշել թէ արդեօք իր Հանգստակն և Պատասխանատուութիւն, որոց մէջ անթերի գործածեց իր աստուածաբանական, պատմական և իմաստասիրական գիտութիւնը, իր տրամաբանական անաչառ խստութիւնը և իր ոճոյն փառացի վայելարանութիւնը, աւելի զուղղափառ հաստատեցին 'ի հաւատսքան թէ խախտեցին զբողոքական իրենց մտքէն: Բողոքականք իսկ խոստովանեցան թէ մեր հաւատոյ գլխաւոր ախոյեանից և ոչ մէկը իր գրուածով կրցաւ Մէօհլէրի Հանգստակն հաւասարիլ թող թէ անցնիլ:

Մէօհլէր իր գրուածներով պատմութեան սահմանն ալ ընդարձակեց. մանաւանդ Մեծիկ Աքանաւի և Ս. Անսելմոսի Գանդոքքեցոյ կենսագրութիւններով:

Միտք ունէր օր մը իր քննութեանց արտագրութիւնը 'ի մի ամփոփել և ըստ ամենայնի կը փութայր շուտով կատարել գիտմունքը. բայց Տէօլինկէրի պատմութեան հրատարակումն՝ փոխեց իր միտքը, և ուրիշ կէտի մը վրայ դարձուց՝ զոր դեռ բաւական քննուած և տպացուցուած չհամարեցաւ. և այս կէտս էր միանձնական կենաց սկզբնաւորութիւն, յառաջագիտութիւն և անոր եկեղեցւոյ մէջ ունեցած դիրքը: Մտածեր էր Արեմտեան միանձնաց վարքը

գրել իբրեւ ներածութիւն եկեղեցւոյ ընդհանուր պատմութեան. արդէն սկզբած էր գրել, և տպուած եկեղեցական պատմութեան սկզբնաւորութեանէն կըրնայ գուշակուիլ գրելիքն:

Մէօհլէր մեկնութեան ալ զբաղեցաւ ի Մոնագոյ Հովմայեցւոյ թղթոյն վըրայ դասեր ալ տուաւ, զոր հիմամբ քըններ էր մեկնելու գիտմամբ. բայց իր վաղահաս մահը ուրիշ շատ դիտաւորութեանց ալ արգելք եղաւ:

Սկսած էր եկեղեցւոյ Հարց և քրիստոնէական մատենագրութեան յառաջարանը գրել, սակայն թերութեան մը պատճառաւ յանձն չառաւ զայն հրատարակելու:

Եւ մինչդեռ չորս կողմէն գովեստ կը լսուէր Հանգստակն վրայ, հեղինակն միայն տոգոհ էր և չէր հաւնած: Անգաղար սղբերները կը քըքէր պակասը լեցընելու և անկատարն ուղղագրելու համար: Հինգերորդ տպագրութեան մէջ յաւելուած ըրաւ և աւելի կատարելագործեց. արդէն վեցերորդ թերթը սրբագրեր էր՝ երբ 1838ին ընդհատեցաւ: Տպագրութիւնը գաղտնից հաստատուն կերպով գիտաւորութիւն դնելով խորհրդոյ վրայ գրած վարդապետութեան խորը դեռ քննութեամբ թափանցելու, և աւելի պարզ և ճիշդ կերպով զանոնք բացատրելու: Զկրցաւ մտածածը կատարել, և այլ զգայն չէր կրնար ընել: Շարունակեցաւ հինգերորդ տպագրութիւնը. 16երորդ թերթէն սկսեալ՝ չորրորդ տպագրութեան համեմատ զնաց, առանց փոփոխութիւն մը կրելու, նախագրութեամբ մը և հեղինակին համառօտ վարքով: Միւս բոլոր ձեռագիրները միացուց Տէօլինկէր և հրատարակեց երկու հատորի մէջ 'ի 1839-40: